

ЖИВОТВОРЯЩИЙ ХРЕСТ ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА В ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА (НА МАРГІНЕСІ СТУДІЙ ЕЛЬЖБЕТИ ДОМБРОВСЬКОЇ ТА ОЛЕКСАНДРА МАЙОРОВА)*

Шляхом порівняльного аналізу автор реконструює хронологію та обставини перебування в місті Галичі однієї з найбільших християнських реліквій – фрагмента Животворящого Хреста, відомого сьогодні як Хрест імператора Мануїла, експонованого серед реліквій собору Паризької Богоматері у столиці Франції. Погоджуючись із висновками польських та російських колег щодо ймовірності переїзду Дерева Життя до князівської столиці у складі весільного потяга другої дружини Романа Мстиславовича, автор допускає перебування пам'ятки щонайменше впродовж 1200–1213 рр. з перервами в церкві Святого Пантелеймона.

Ключові слова: Животворящий Хрест, Хрест імператора Мануїла, Хрест Завіші, Галич, церква Святого Пантелеймона.

Середньовічна історія – період найвищого авторитету Церкви і папства зокрема. Процеси християнізації і євангелізації народів Європи супроводжувалися «народженням» багатьох житій святих, що загалом доповнювали Христові й апостольські часи новими артефактами сакрального змісту. «Чудо», якого потребували новонавернені, муило підсилюватися не лише вмінням блискучої проповіді і переконаннями місіонера власним прикладом, а й нерідко жертвою, живим свідченням діянь Ісуса, найбільше ж яких поза сумнівом було в тогочасній «столиці світу» – місті Константинополі.

---

* Збір і публікація матеріалів до статті відбулися у 2015 році при підтримці Фондації Дому досліджень про Людину (*Fondation Maison des Sciences de l'homme, Paris, France*).

Пограбована у квітні 1204 р. військами рицарів-учасників IV Хрестового походу столиця імперії «дала» світові багато святинь, які доти часто не перетинали меж міських мурів «центру цивілізованого світу». Один з учасників кампанії, пікардійський рицар Робер де Кларі (*Robert de Clari*, 1170–1216) зауважив: «Коли місто було захоплено і пілігрими розмістилися [...] то в палацах вони знайшли незліченні багатства [...] І палац Левина Паща був такий багатий і побудований так, як я вам зараз розповім [...] і була там у ньому одна, яку називали Святою церквою [...] Всередині цієї церкви знайшли чимало багатих святинь; там знайшли два шматки Хреста Господнього [акцент. – *М. В.*] завтовшки з людську ногу, а завдовжки близько півтуаза*, і потім знайшли залізний наконечник від списа, яким був пробитий наш Господь у бік, і два цвяхи, якими були прибиті його руки й ноги, а потім в одній кришталевій посудині знайшли більшу частину крові, яку він пролив, і там же знайшли туніку, в яку він був одягнений і яку з нього зняли, коли вели його на гору Голгофу, і потім там знайшли благословенний вінець, яким він був коронований і який мав такі гострі колючки з морського очерету, як вістря залізного шила»¹.

Привласнення учасниками хрестового походу, головно венеціанцями та французами такого «священного багатства» одразу ж підкреслило їхній статус та авторитет місцевих династій серед сусідів, які нерідко не мали й дешиці переліченого вище. До таких певною мірою відносилися й руські князівства, традиційно пов'язані радше зв'язками

---

*Туаз (із французької *toise* – сажень) – старофранцузька міра довжини. Існувало чимало локальних варіацій цієї величини. Тут імовірно використано паризький варіант, за яким один туаз становив 1,949 м.

¹ «Quant le chités fu prise et li pelerin se furent herbergié [...] si trova on tant de riques es palais que trop [...] Si estoit li palais de Bouke de Lion si rikes et si fais com je vous dirai [...] si en i avoit une que on apeloit le Sainte Capele [...] Dedens chele capele, si trova on de molt rikes saintuaires, que on i trova deus pieches de le Vraie Crois [акцент. – *М. В.*] aussi groses comme le gambe a un homme et aussi longes comme demie toise, et si i trova on le fer de le lanche dont Nostre Sires eut le costé perchié, et les deux cleus qu'il eut fichiés par mi les mains et par mi les piés; et si trova on en une fiole de cristal grant partie de sen sanc; et si i trova on le tunike qu'il avoit vestue, que on li despoulla quant on l'eut mené au mont de Cauvaire; et si i trova on le beneoite corone dont il fu coronés, qui estoit de joins marins aussi pognans comme fers d'alesnes», див.: Robert de Clari. *La Conquête de Constantinople / de Clari Robert*. – Paris : Champion, 1924. – S. 50; переклад з французької див.: Робер де Кларі. *Завоевание Константинополя / [вступ. статья М. Л. Заборов]*. – М. : Наука, 1986. – С. 59.

зі східними, аніж західною, церквами, які у свою чергу до сусідніх країн були значно «скупіші» щодо «місіонерської щедрості».

Останніми роками вчені активно вивчають долю однієї з найбільших святинь християнства — фрагмента Животворящого Хреста, який разом з іншими інсигніями королів Русі 16 квітня 1340 р. Казимир III (*Casimirus*, 1333–1370) вивіз зі Львова (тепер — однойменний обласний центр, Україна), і тривалий час він зберігався у скарбниці польських королів у Кракові (тепер — однойменний адміністративний центр Малопольського воєводства, Польща). У найближчих хронологічно до цієї події «Анналах Траски» та «Малопольських анналах» XIV ст. читаємо: «Польський король, почувши, що в такий спосіб [Болеслав-Юрій Тройденович, *Georgius*, 1323–1340. — М. В.] помер, незадовго до Великодня з невеликою кількістю своїх людей прийшовши на Русь, християн і купців, які зібралися у замку Львова, після того, як замок було спалено, схопив разом з їхніми дружинами, дітьми і майном та відвів до свого королівства, де здобув велику здобич зі срібла, золота, дорогоцінного каміння скарбниці древніх володарів, серед яких були деякі золоті хрести, особливо один, у якому містилася значна частина з дерева хреста Господнього [акцент. — М. В.], дві розкішні корони і дуже красива туніка, а також і прикрашене коштовним камінням золоте крісло»².

Серед найвідоміших «шукачів істини» в долі вивезеного зі Львова Хреста — польська дослідниця з Варшавського університету Ельжбета

² «Audiens Kazimirus, rex Polonie, quod ita vita decessisset, Russiam circa festum pasche in parvo numero intrans, christianos et mercatores, qui se in castro Liwow receperant, castro cremato cum uxoribus, pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit. Ubi spolia multa in argento, auro et gemmis, thesaurum ducum antiquorum tollens, inter quod erant aliquot cruces auree, precipue unam in qua magna quantitas de lingo crucis Domini [акцент. — М. В.] fuit reperta, et duo preciosissima dyademata, et una tunica valde preciosa, nec non et sella auro et gemmis adornata», *Rocznik Traski // Monumenta Poloniae historica : in 5 t. (далі — MPH) / [ed. A. Bielowski]. — Lwów : Nakładem własnym, 1872. — Т. 2. — S. 860. Пор. із Малопольськими анналами: «Audiens rex Polonie eximius Kazimirus, quod ita vita decessisset Russiam circa festum pasche in parvo numero intrans christianos et mercatores, qui se in castro Lywow vel Lamberg receperant, castro cremato cum uxoribus eorum et pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit, ubi spolia multa in argento et auro et gemmis, thesaurum ducum antiquorum tollens, intra que erant aliquot cruces auree precipue una in qua magna quantitas de lingo crucis Domini [акцент. — М. В.] fuit reperta, et duo preciosissima dyademata, et una tunica valde preciosa nec non et sella auro et gemmis adornata», *Rocznik Malopolski / A. Bielowski // MPH : in 5 t. / [ed. A. Małeck, W. Ketrzyński, X. Liske]. — Warszawa : PWN, 1961. — Т. 3. — S. 200.**

Домбровська (* 1936)³ та російський науковець із Санкт-Петербурга Олександр Майоров (* 1969)⁴.

Немає таємниці в існуванні від IV ст. багатьох фрагментів Хреста, для зберігання яких в імперії найуміліші ремісники виготовили коштовні, багато оздоблені «вмістилища» у формі хрестів і хрестиків-мощевиків, зазвичай із порожньою/пустотілою серцевиною. Зрідка вони ставали дуже дорогими подарунками, проникаючи відтак за межі своїх первісних місць поклоніння — до різних європейських країн. Іноді фрагменти Животворящего Хреста дарували⁵ або після вдалих військових кампаній брали як військовий трофей, причому не тільки іновірці (зороастрійці перси чи мусульмани), а й християни⁶.

³ Детальніше про опис Хреста імператора Мануїла та його історію див.: Домбровська Э. Коронационный крест-реликварий польских королей / Э. Домбровская // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — СПб., 2014. — № 2. — Июль — Декабрь. — С. 5–15; Eadem. Deux notes sur la croix appartenant a Manuel Comnene / E. Dąbrowska // *Cahiers de civilisation médiévale*. — 1997. — Vol. 40. — P. 253–259; Eadem. Jeszcze o relikwii Krzyża Świętego i relikwiarzu koronacyjnym królów polskich / E. Dąbrowska // *Kwartalnik Historyczny*. — 1993. — V. 100. — P. 3–13; Eadem. Królów polskich relikwiarz koronacyjny / E. Dąbrowska // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. — Warszawa : PWN, 1991. — S. 67–87; Eadem. La relique de la Vraie Croix appartenant à Manuel Comnene / E. Dąbrowska // *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*. — 1987. — P. 93–109. Узагальнення поглядів автора відображені у книзі (Dąbrowska E. Groby, relikwie i insygnia. *Studia z dziejów mentalności średniowiecznej* / E. Dąbrowska. — Warszawa : Wyd-wo Instytutu archeologii i etnologii PAN, 2008. — S. 187–236).

⁴ Майоров А. В. Византия, Польша, Венгрия и Галицко-Волинская Русь: откуда происходит крест Мануила Собора Парижской Богоматери / А. Майоров // *Україно-угорські етюди* / [відп. секретар Л. Войтович]. — Львів : Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 2010. — Вип. 1. — С. 91–119; Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат : у 2 т. / О. Майоров. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011. — Т. 2 : Політична та культурна спадщина, родина, династія. — С. 475–499, 682–689; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешне-политических и культурных связей XII–XIII вв. / А. Майоров. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2011. — С. 411–431, 615–621; Його ж. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця / О. Майоров ; [відп. ред. Л. Войтович] // *Славетні постаті Середньовіччя*. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2013. — Вип. 2. — С. 110–126.

⁵ Див. наприклад: Цистерцианский монастырь Святого Креста / [отв. за содержание П. Г. Хенкель]. — Баден : Майкснер, [Б. Г.]. — С. 21, 23.

⁶ Frolow A. Le culte de la relique de la Vraie Croix a la fin du VIe – et au début du VIIe siècle / A. Frolow // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantines*. — Prague, 1961. — Т. XXII. — F. 2. — P. 320–339.

Одна з таких найсвятіших християнських реліквій, як припускають згадані вчені, цілком могла певний час перебувати в Галицькій землі або й у самому Галичі (тепер — однойменний районний центр Івано-Франківської області, Україна). На думку істориків, це так званий Хрест імператора Мануїла, який тепер експонується серед реліквій собору Паризької Богоматері (рис. 1). Висновки авторів після розлого екскурсу його історії 1340–1633 рр. зводяться ось до чого. «Існувало чимало можливостей для потрапляння реліквії Святого Хреста з Візантії у Галицьку Русь [...] Реліквія Святого Хреста могла потрапити у скарбницю галицьких князів безпосередньо, але могла також і за посередництва Угорщини. Майже весь час правління Мануїла I Комніна Візантія конкурувала з Угорщиною за панування в Дунайському басейні. Звідси — зусилля для утримання рівноваги сил із залученням руських князів, особливо володарів Києва, Галича й на Волині. Безпосереднє потрапляння реліквії Святого Хреста ми можемо завдячувати численним дипломатичним і династичним контактам того часу [...] Галицьке князівство вступає у союз із Візантією у 1199–1200 рр. Цей союз, укладений між імператором Олексієм III Ангелом (1185–1204) і Романом Мстиславовичем проти болгар і половців, був скріплений шлюбом галицького князя з Марією Каматерос, родичкою імператриці Єфросинії, дружини Олексія III. Колишня галицька княгиня походила з аристократичного роду Каматеросів, які у XII ст. дали двох константинопольських патріархів і багатьох сановників при дворі. Так, вона була близькою родичкою, донькою, небогою або внучкою логофета Іоанна Каматероса, одного з найближчих соратників імператора Мануїла I, через чиє посередництво Каматероси могли отримати реліквію з царським освяченням», — підсумовує Е. Домбровська⁷.

За словами ж О. Майорова, «більш вірогідною, на наш погляд, є передача до Галича хреста-релікварію імператора Мануїла безпосередньо з Візантії. І чи не єдиною можливістю для того міг бути шлюб галицько-волинського князя Романа Мстиславича з родичкою візантійського імператора Олексія III, укладений б. 1200 р. [...] Володіння священним хрестом імператора Мануїла, що потрапив до рук Романа Мстиславича в результаті одруження на візантійській принцесі,

---

⁷ Домбровська Э. Коронационный крест-реликварий польских королей. — С. 10–11.

вочевидь, виділяло галицько-волинського князя серед інших руських князів того часу, які не мали у своєму розпорядженні реліквій такого рівня. Окрім того, володіння реліквією Чесного Хреста, яка мала не тільки літургічне, але і політичне значення як одного з атрибутів вищої влади, певно, мусило мотивувати Романа до більш активної діяльності і зокрема до участі в боротьбі за київський стіл [...]»⁸.

За винятком дискусії про походження другої дружини князя Романа Мстиславовича, обоє авторів схильні припускати привезення до Галича фрагмента Животворящого Хреста у складі весільного посага грецької нареченої, імовірно, як її родинної реліквії. Втім заради справедливості вчені не відкидають також угорського посередництва в досліджуваній справі. Загалом залишається відкритим питання, який саме Хрест із кількох вивезених зі Львова був, за словами польського хроніста XIV ст. Яна із Чарнкова (*Joannis de Czarnkow*, б. 1320–1386/1387), «[...] дорожчий, ніж десять тисяч флоринів»⁹ та за заповітом Казимира III перейшов краківській кафедрі незадовго до смерті короля¹⁰. Як слушно підкреслили Е. Домбровська та О. Майоров, фактом є перебування у скарбниці польських володарів щонайменше до 1633 р. «Хреста із Деревом Життя, руських хрестиків та реліквій з руської скарбниці, забраних за Казимира»¹¹. Отже, попри недоведену причетність Яна з Чарнкова до крадіжки королівських інсигній після смерті Казимира

---

⁸ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. – С. 490, 496; Його ж. Єфросинія Галицька. – С. 132.

⁹ «[...] pretiosissimam plus quam decem milia florenorum valentem», Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum* / Joannis de Czarnkow // MPH : in 5 t. / [ed. A. Bielowski]. – Lwów : Nakładem własnym, 1872. – Т. 2. – С. 635.

¹⁰ Е. Домбровська не вважала цей фрагмент тематично репрезентативним (див.: Домбровська Э. Указ. соч. – С. 10). Натомість О. Майоров наведений вище уривок Яна з Чарнкова переклав так: «До того ж є хрест, дорогоцінніший, ніж десять тисяч міцних [і] процвітаючих церков Кракова» (див.: Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 416), що вочевидь виглядає некоректним, адже йдеться про запис Казимиром III реліквії краківській кафедрі, а не зіставлення її у вартості з храмом (див. зокрема також й польський переклад: *Kronika Jana z Czarnkowa* / [tłumaczenie J. Żerbiłto ; opracowanie tekstu i przypisów M. D. Kowalski ; przedmowa J. Wyrozumski]. – Kraków : Universitas, 2001. – С. 25).

¹¹ «[...] Crux cum Ligno Vitae, krzyżyki Ruskie y Reliquiæ z skarbów Ruskich, za Kazimierza pobrane [...]», *Zbior pamiątek historycznych o dawnej Polsce* / [przez J. U. Niemcewicza]. – Warszawa : Drukiem N. Glücksberga, 1822. – С. 68.

1370 р.¹², наступних понад 250 років реліквії, які він вивіз зі Львова, у, мабуть, незмінній кількості залишалися серед найшановніших у Польщі та Речі Посполитій цінностей, які описав востаннє сандомирський підкоморій Максиміліан Оссолінський (1588–1655)¹³. Наступна ревізія, проведена 1676 р., всіх перелічених вище хрестів не занотувала¹⁴, хоча «руський слід» окремих збережених речей відчувався особливо¹⁵.

Отже, фрагмент Животворящого Хреста, який зберігався у скарбниці польських королів, між 1633 та 1676 рр. зник, адже, за словами Е. Домбровської та О. Майорова, 1669 р. його забрав до Франції Ян-Казимир (1648–1669), котрий зрікся престолу і виїхав на батьківщину дружини¹⁶. На цю тему у своїй останній про Хрест статті Е. Домбровська, володіючи поважнішим від інших колег досвідом вивчення цієї реліквії, авторитетно заявила: «Так чи інакше, ми знаємо, що цей релікварій вивіз король до Франції, а потім передав згідно із заповітом княгині Анні Пфальцьській (звідси назва «*croix palatine*»), сестрі померлої дружини короля Марії Людевік Гонзаги»¹⁷. О. Майоров натомість, використавши роботу французького дослідника Леонсе Раффіна «Анна Гонзага, принцеса палатина. 1616–1684», зауважив, що «[...] Ян-Казимир 1669 р. виїхав до Франції, взяв із собою кілька

---

¹² Див. наприклад: Bieniak J. Jan (Janek) z Czarnkowa. Niedokonczona kronika polska z XIV wieku / J. Bieniak // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa : DIG, 2009. – Т. XLVII. – S. 118.

¹³ Про уряд М. Оссолінського див.: *Urządnicy województwa Sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / opracowali K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska // Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej / [pod. red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik : PAN ; Biblioteka Kórnicka, 1993. – Т. 4 : Małopolska (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie).* – S. 105.

¹⁴ *Zbior pamiątek historycznych o dawnej Polsce.* – S. 70–76.

¹⁵ Серед таких, наприклад, занотований 1633 та 1676 рр. «Mieczyk Bolesława, alias szczerbik», тобто легендарний «Щербець», а також згаданий лише 1676 р. під № 5 «Pasyfikał Ruski złocisty» – можливо, котрийсь із руських хрестів, на якому присягали при укладенні мирних угод. До такого тлумачення підштовхує записаний пунктом вище під № 4 «Срібний золотистий Московський хрестик» (див.: *Ibidem.* – S. 72–73).

¹⁶ Домбровська Э. Указ. соч. – С. 6; Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 414.

¹⁷ Домбровська Э. Указ. соч. – С. 6. Більше про реліквії, які вивіз Ян-Казимир, автор написала в одній з попередніх робіт: Dąbrowska E. Królów polskich relikwiarz kogo nasuują. – S. 74 (див. також поклики на матеріал, використаний істориком).

дуже цінних реліквій з польської скарбниці. Після його смерті 1672 р. Анна Гонзага де Клеве стала спадкоємицею цього майна. Спроби польського сейму і нового короля Михайла Вишневецького (1669–1673) добитися повернення реліквій на батьківщину не увінчалися успіхом»¹⁸.

«Залізним» аргументом тотожності вивезеного 1669 р. з Польщі фрагмента Животворящого Хреста з тим, який наразі експонується у скарбниці собору Нотр-Дам у Парижі, як справедливо встановила Е. Домбровська¹⁹, є його докладний опис в одному з актів 1532 р.: «Також третій хрест із п'ятдесятьма меншими каменями і одним великим та сорока сімома перлинами. На його зворотному боці вигравіювано грецькі літери»²⁰.

Отже, так званий Хрест імператора Мануїла — це польська коронаційна реліквія, що від середини XIV ст. до 1669 р. зберігалася у скарбниці володарів Польщі та Речі Посполитої, а пізніше її вивезли до Франції. Однак чи саме про нього писав автор «Анналів Траски», коли відзначав «[...] особливо один, у якому містилася значна частина [акцент. — М. В.] з дерева Хреста Господнього»²¹. Адже насправді шматок Дерева Життя, який міститься серед реліквій Собору Паризької Богоматері, не такий вже й значний. За наведеними у статті Е. Домбровської розмірами ширина древка становила 1,9 см, ширина перекладин — 1,7 см, найбільша товщина — 1,1 см (рис. 2)²².

Галицькі ж князі мали досвід принесення присяги на фрагменті Животворящого Хреста від середини XII ст. за посередництва Арпадів, і це також були не найбільші за розмірами шматки. Угорці, охрещені на рубежі X–XI ст., як подарунок отримали фрагмент такої реліквії, на якій, імовірно, після поразки на березі р. Сяну від об'єднаних військ київського князя й угорського короля 1152 р. присягав Володимирко Володаревич (1104–1153): «Изаславъ же [Мстиславович, київський і волинський князь, 1097–1154. — М. В.] и король [Гейза II, *Geza*, 1130–1162. — *М. В.*] съѣхавшисѧ вси . и с Володимеромъ братѣмъ

¹⁸ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 414.

¹⁹ Домбровска Э. Указ. соч. — С. 5.

²⁰ Acta Tomiciana. Epistolae, legations, response, actions, res gestae Sigismundi Primi / [per St. Gorski]. — Posnaniae : PAN, 1952. — Т. 14 : 1532. — С. 246.

²¹ «[...] unam in qua magna quantitas [акцент. — М. В.] de lingo crucis Domini», Rocznik Traski. — С. 860.

²² Домбровска Э. Указ. соч. — С. 7.

своимъ . и сн̄мъ своимъ Мьстиславомъ [Ізяславовичем, переяславським князем, 1125–1170. — *М. В.*] . къ королеви в шатерь . и почаша . слати мужи своа к Володимеру . съ хр̄ст̄мъ Изаславъ же не хоташе водити его къ х̄су и реч̄ король право ти ѿце молвлю . сии хр̄ст̄ь есть . на немъже Х̄с̄ъ Б̄ъ наш̄ своею волею въсхотѣ пригвоздити егоже Б̄ъ привель по своей воли . къ ст̄му Стефану . тоже сего х̄са цѣловаль [...] Володимеръ же на всемъ на томъ цѣлова хр̄ст̄ь [...]»²³.

Однак незабаром князь Володимирко зрікся присяги, викликавши обурення вкотре відісланих до нього послів: «Петръ [Бориславович, якого відіслав Ізяслав Мстиславович. — *М. В.*] кн̄же кр̄ст̄ь еси къ брату своему . къ Изаславу и къ королеви цѣловаль . ѿко ти все оуправити . и с нима б̄йти . то ти оуже еси съступилъ кр̄ст̄ьного цѣлованиа . и реч̄ Володимеръ сии ли кр̄ст̄ць малъи». Тут, на наш погляд, ішлося не про сам розмір розпяття, яке цілував князь, а про шматок дерева, який воно вміщувало. Отже, «[...] реч̄ Володимиру Петръ . кн̄же аче кр̄ст̄ь малъ [фрагмент Дерева Життя. — *М. В.*] . но сила велика его есть . на нб̄си и на земли . а тобѣ есть кн̄же король ѿвлалъ того ч̄ст̄нго х̄са . ѿже Б̄ъ своею волею на томъ руци свои простерлъ есть . и привелъ и Б̄ъ по своей мл̄сти къ ст̄му Степану [Stephanus, перший угорський король 1000/1001–1038. — *М. В.*] и то ти ѿвилъ ѿже цѣлова всеч̄ст̄наго х̄са а съступиши . то не будеши живъ»²⁴.

Спроби переконати чи залякати Володимирка Володаревича не порушувати хресного цілування й присяги не дали результату, а тому ще більш приголомшливою для очевидців виявилася його раптова смерть одразу після від'їзду послів: «[...] и ѿкоже съѣха Петръ съ княжа двора и Володимеръ поиде к божници . къ ст̄му Сп̄су на вечернюю . и ѿкоже б̄ы на переходѣх̄ . до божници и ту види Петра ѿдуца . и поругаса ему . и реч̄ поѣха муж Рускии ѿбуимавъ вса волости и то рекъ иде на полати . и ѿп̄ѣвше вечернюю Володимеръ же ѿ божници ѿкоже б̄ы на томъ м̄стѣ . на степени идеже поругаса Петрови . и реч̄ шле тѣ н̄кто ма оудари за плече . и не може с того м̄ста ни мало поступити . и хотѣ летѣти . и ту подъхытиша и подъ руцѣ . и несоша и въ горенку . и вложиша и въ оукропъ и молвахуть ѿко дна есть . подъступила . инии же другоѿко молъвлаху и много прикладывахуть

²³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ / [с предисловием Б. М. Клосса]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Т. 2. — Изд. 2. — Стб. 452, 454.

²⁴ Там же. — Стб. 462.

и бѣ велми вечеръ . Володимиръ же нача знемагати . вѣлми и такоже бѣ влагомо . и тако Володимиръ Галичьскыи кнѣзь прѣстависѧ»²⁵. Результат судово-медичної експертизи, базованої на аналізі літопису, яку на початку ХХІ ст. провели Юрій Гудима та Іван Банах, засвідчив смерть князя від інфаркту міокарда²⁶.

Доля описаного літописцем «чѣстнго хѣса» не до кінця відома й слабо вивчена не тільки у вітчизняній історичній науці. Фактом залишається його використання під час військових дій, як це робили, зокрема, єрусалимські королі до битви під Хаттином 4 липня 1187 р., коли один із найбільших та найавторитетніших на Близькому Сході фрагментів Всечесного Животворящого Хреста потрапив до рук єгипетського султана Салах-ад-Діна (1138–1193), який мусульмани використовували під час ІІІ Хрестового походу як предмет торгів із хрестоносцями²⁷.

Втім при дворі Арпадів до кінця ХІІІ ст. володіли й іншими фрагментами Животворящого Хреста, відомим колишнім галицьким володарям, доля одного з яких певним чином нагадує долю Хреста імператора Мануїла й дозволяє підсилити одну з версій потраплення його до Галича, запропонованою Е. Домбровською та О. Майоровим.

Привезення із собою до Угорщини визначних християнських реліквій, мабуть, започаткувала дружина першого угорського короля Стефана І баварська принцеса Гізелла (*Gizella*, 984–1065), чиєю власністю був один із таких хрестів, виготовлений між 1008–1038 рр. (рис. 3)²⁸. Імовірно цю традицію продовжували ледь не в кожному наступному поколінні угорських жінок — представниць династії Арпадів. Із деякими фрагментами угорських Животворящих Хрестів були вочевидь знайомі й колишні галицькі князі та їхні діти.

Зокрема, донька угорського короля Бели ІV (*Bela*, 1206–1270), вдова Ростислава Михайловича (б. 1223-го — після 1264-го), який

²⁵ Там же. — Стб. 462–463.

²⁶ Гудима Ю. Здоров'я володарів галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович / Ю. Гудима, І. Банах // Доба короля Данила у науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р., Львів) / [заг. ред. З. Лильо-Откович]. — Львів : Простір М, 2008. — С. 169.

²⁷ Баха' ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамйм. Саладин. Победитель крестоносцев / [пер. с араб]. — СПб. : Изд-во «ДИЛЯ», 2009. — С. 268–269.

²⁸ Kovács É. Gizella királyné kereszttjének feliratai és ikonográfiája / É. Kovács // Veszprém kora középkori emlékei / [szer. Zs. Fodor]. — Veszprém, 1994. — Old. 428–433.

упродовж 1235–1245 рр. (з перервами) перебував у Галичі, Анна (*Анна*, 1226/1227 – б. 1285), переїхавши між 3–21 травня 1270 р. під тиском обставин до Праги (тепер – столиця Чехії), разом з іншими цінностями угорської королівської скарбниці привезла із собою, як припускають вчені, одну з майбутніх найцінніших реліквій Чехії – фрагмент Животворящого Хреста. Текст документів, у яких перелічено вивезені нею скарби, не містить про нього жодної інформації. «Мовчать» з цього приводу й угорські історики²⁹. Із частини «Австрійських анналів», відомих під назвою «Віденського продовжувача 1267–1327 рр.», під 1276 р. ми довідуємося, що «[...] король Чехії згаданому королю Угорщини увесь скарб, який колись родичка того короля Володислава IV [*Ladislavus*, 1272–1290. – *М. В.*], якого Анна, королева Мачви*, обікравши, повернув, зокрема, дві золоті корони та королівські берла і вишукану золоту амфору, найшляхетніше особливо красиво оздоблену з усіх боків, а також чисельні золоті клейноди, котрі зберігалися в Угорщині від часів короля Угорщини Аттили та його нащадків»³⁰. Так само, згідно з текстом, укладеним 1271 р. і дубльованим 1272 р. новим угорським королем, її братом – Стефаном V (*Stephanus*, 1270–1272) та чеським володарем, зятем Анни – Пшемислом II Оттокар (*Primislaus*, 1232–1278), миру «[...] відзвітував, відтак, король Угорщини Стефан за законом і чином собі й своїм спадкоємцям щодо

²⁹ Див. наприклад: Werthner M. *Az Árpádok családi története* / M. Wertner. – Nagybecskerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1892. – Old. 491; Pauler Gy. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* / Gy. Pauler ; [szer. S. Szilágyi]. – Budapest : Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat betűvel, 1895. – K. 1. – Old. 277–278, 281, 539; Zsoldos A. *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években* / A. Zsoldos. – Budapest : História, MTA Történettudományi Intézete, 2007. – Old. 119 etc.

* Насправді Анна, яка титулувалася господаркою Мачви, викрала скарбницю у брата Стефана V, а не в його наступника – Володислава IV.

³⁰ «[...] rex Boemie memorato regi Ungarie omnes thesauros reddere, quos aliquando amita ipsius regis Ladislavi Anna regina de Mazowe [йдеться про Мачву, а не Мазовію. – *М. В.*] asportaverat eique tradiderat, videlicet duas coronas aureas et scepra regalia ac preciosissimam amphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis et alia quam plura clenotia aurea, que a tempore regis Ungarie Attile et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata», див.: *Continuatio Vindobonensis a. 1267–1327. Pars Annalium Austriae // Catalogus fontium historiae Hungaricae: aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301* / [ed. F. Gombos]. – Budapestini : Szent István Akadémia, 1937. – T. 1. – S. 785.

королівських інсигній, оскаржених у Чеському королівстві через нашу сестру, володарку Анну, а саме — Корону, меч, ожерелля, престол, чашу для пиття, а також інші клейноди та скарби»³¹. Відголос цієї події знайшов місце й на сторінках «Австрійської римованої хроніки» Оттокара Штирійського (*Ottokar von Steiermark, 1265–1318/1322*)³².

Попри «мовчання документів» про появу Хреста в Чехії, нерозгаданою загадкою залишається також, як могла така авторитетна реліквія згодом набути ім'я другого чоловіка доньки Анни, чеської королеви Кінги, Завіші із Фалькенштейна, представника роду Вітковців* — не «найсвітлішої» постаті історії Чехії другої половини XIII ст.

Так званий Хрест Завіші в чеській науковій літературі чітко асоціюється саме з візитом вдови Ростислава Михайловича, донька якої від 1261 р. була королевою Чехії (рис. 4)³³. Якщо й дійсно реліквію привезла Анна, та мусила бути її хіба сімейною цінністю, не належачи до вивезених серед іншого королівських скарбів. Адже, з іншого боку, важко зрозуміти, чому автори папського акта-примирення двох королів, укладеного в Латерані (резиденція понтифіків у Римі), не звернули уваги на таку цінну річ. Немає нічого про належність цього Хреста до угорських королівських скарбів і в спеціалізованому виданні «Угорська Священна Корона. Королі й коронації», авторам

---

³¹ «[...] renuntiavit etiam Rex Stephanus Ungarie sepe dictus iuri et actioni sibi et suis heredibus competentibus de insigniis Regalibus, Corona videlicet, gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dnam Annam socrum nostram in regnum Boemie», див.: *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / [ed. A. Theiner]. — Romae : Typis Vaticanis, 1859. — Т. 1 : (1216–1352). — S. 298. Майже дослівно перелік цінностей, які вивезла Анна, було описано в угорському примірнику угоди (див.: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* / [ed. G. Wenzel]. — Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1862. — V. 3 : (1261–1272). — S. 254.

³² *Ottokars Österreichische reimschronik* / [nach den abschriften F. Lichtensteins, herausgegeben von J. Seemüller] // *Monumenta Germaniae historica* / [ed. Societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi]. — Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, 1890. — Т. 5. — P. 1. — S. 88.

* Завіша із Фалькенштейна (*Zavis, 1250–1290*) — коханець і другий чоловік Кінги Ростиславівни (*Cunegundis, 1245–1285*), королеви Чехії та доньки Ростислава Михайловича.

³³ У джерелах, які використовує автор, немає згадок про Хрест, який натомість серед вивезених Анною скарбів, згадують чеські вчені в таких працях: Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny české III. 1250–1310* / V. Vaníček. — Praha : Paseka, 2002. — S. 130; Charvátová K. *Václav II. Král český a polský* / K. Charvátová. — Praha : Vyšehrad, 2007. — S. 96.

якого, втім, були відомі інші хрести-фігуранти коронаційних урочистостей³⁴. Перегляд матеріалів до історії Естергомського архієпископства, датованих 1220–1235 рр., засвідчив відсутність хоча б натяку на спеціальне виконання для Бели IV такого хреста в Угорщині³⁵. Імовірно Хрест Завіші Бела IV використовував під час коронації 14 жовтня 1235 р. (рис. 5), в якій, до речі, брав участь тогочасний волинський та періодично впродовж 1205–1234 рр. і галицький князь Данило Романович³⁶. Аргументовано довести таку вірогідність, за браком джерел, здається неможливим.

Про належність Животворящого Хреста Завіші із Фалькенштейна найголовніші чеські джерела XIII – початку XIV ст. також «мовчать», хоча «Збраславська хроніка» (*Chronicon aulae regiae*) Петра Жітавського (*Peter von Zittau*, 1260–1275–1339), написана між 1305–1339 рр., чітко засвідчує наявність у колишнього чоловіка Кінги Ростиславівни якихось королівських регалій: «[...] скарбів, а також королівських інсигній, які сам колись спродав [...]»³⁷. Завішина пожертва Дерева Життя Вишебродському монастиреві (тепер – однойменний монастир міста Вишши-Брод округу Чески-Крумлов Південночеського краю, Чехія), де згодом того було поховано, занотована лише матеріалами постфактум смерті жертводавця у місцевому некролозі 1479 р.: «Року Божого, в дев'яти календи вересня, помер пан Завіша з Фалькенштейна, котрий пожертвував цьому монастиреві пречудово оздоблене дерево найсвятішого Хреста, й похований тут у на-

³⁴ Tóth E. A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások : második kiadás / E. Tóth, K. Szelényi. – Budapest : Kosshuth Kiadó, 2000. – Old. 63–68. За якийсь час в угорській історіографії появилася інша версія (див.: Takács I. Az Árpád-házi királyok pecsétjei / I. Takács. – Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2012. – Old. 47).

³⁵ Monumenta ecclesiae Strigoniensis : in 4 t. (далі – MES) / [jussu et sumptu eminentissimis reverendissimi Domini Joannis cardinalis Simor. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit F. Knauz]. – Strigonii : Typis Aegydius Horák, 1874. – T. 1 : (ab a. 979. ad a. 1273). – S. 224–313.

³⁶ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit I. Szentpétery]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1937. – Vol. 1. – S. 467.

³⁷ «[...] thesauros, insignia quoque regalia, que sibi olim vendicaverat [...]», див.: Petra Žitaského kronika zbraslavská // Fontes rerum Bohemicarum / [ed. J. Emler]. – v Praze, 1884. – T. 4. – S. 32.

шій каплиці»³⁸. «За замовчування» версію підтвердила Розенберзька хроніка XVII ст.³⁹. Обитель була тісно пов'язана з родом Вітковців, до якого належав коханець королеви. Згадані цінності він міг отримати лише й винятково після смерті Кінги 1285 р. Іншого способу їх набуття не існувало, як при дослідженні історії реліквії встановила спеціальна комісія Чеської академії наук 1930 р.⁴⁰.

Матір'ю Анни і відповідно бабцею королеви була представниця імператорської династії Ласкарисів у Нікеї — Марія (*María Laskarina*, 1206—1270), а тому вірогідність переїзду Животворящого Хреста до Угорщини у складі весільного посага 1218 р. чи навіть пізніше, на наш погляд, найбільша. При цьому, звісно, крім згаданої угорської, існують й інші, значно слабші, версії його походження, зокрема — сицилійська та венеціанська, які не підкріплені писемними свідченнями джерел, а лише іконографічним аналізом, тут — цілком непереконливим. Утім однозначно маємо справу не з вищеописаним 1152 р. у літописі «всечістним х́сом», на якому присягав Володимирко Володаревич, а з іншою реліквією аналогічного сакрального змісту.

Схожість імовірних (sic!) шляхів потрапляння фрагментів Животворящого Хреста до жінок вінценосного походження відчувається. Обидві реліквії однотипні за зовнішнім виглядом (двораменні), хоча Хрест імператора Мануїла (210 мм, верхнє рамено — 67 мм, нижнє — 93 мм) суттєво поступається Хрестові Завіші у висоті (459 мм, верхнє рамено — 229 мм, нижнє — 273 мм). Аналогічно виглядає й зовнішня оздоба (емальоване художнє оформлення), декорування та іконографія обох, властиві винятково імперським майстерням XI—XII ст.⁴¹ «Батьківщиною» Хрестів вочевидь були землі імперії, про що свідчать орнаментування, технологія обробки й емальювання обох. Здебільшого Хрест

³⁸ «Anno Domini, IX. Kal. Sept. obiit dominus Zauissius de Falkenstein, qui donavit huic monasterio lignum sacrosancti Crucis preciose ornatum et sepultus est hic in capitulo nostro», див.: Pangerl M. *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt* // *Fontes rerum Austriacarum* (далі FRA). — Wien : Aus des Keizerlich-Königlichen Hof- und Staatsdrucckerei, 1865. — Abt. 2 : *Diplomataria et acta*. — Bd. 23. — S. 383.

³⁹ Rožmberské kroniky krátký a summovní výtah od Václava Březana / A. Kubíková. — České Budějovice : Vydal Bohumír NĚMEC – VEDUTA, 2005. — S. 21.

⁴⁰ Chytil K. *Kříž zvaný Závišův v pokladu kláštera ve Vyšším Brodě v Čechách* / K. Chytil, A. Friedl, N. P. Kondakov, F. Slavík. — Praha : Vydala archeologická komise, 1930. — S. 16.

⁴¹ Nováková A. *Kříž Záviše z Falkenštejna* [Електронний ресурс] / A. Nováková, J. Bauer. — Режим доступу : <http://www.technologieartis.org/1uzit-umeni-analyza.html>

при дворі ставав власністю вінченосної особи-жінки, а не чоловіка, який, певне, міг також використовувати його у своїх потребах. Матір'ю доньки Бели IV Анни, котра могла привезти фрагмент Животворящого Хреста до Праги, була представниця роду Ласкарисів у Нікеї. Аналогічно «візантійського» роду й друга дружина князя Романа Мстиславовича, у чому наразі в істориків, як бачимо з останніх досліджень, практично не залишилося сумнівів⁴².

Цілком очевидно, що після загибелі Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р. під Завихостом (тепер — однойменне місто Сандомирського повіту Свентокшицького воєводства, Польща) стурбовані неочікуваними змінами «Га|личане же цѣловаша крѣсть къ снѹ яго Данилу»⁴³. Ним вочевидь міг бути лише сімейний Хрест дружини покійного князя, яка мусила за короткий час взяти ситуацію в землі, де, м'яко кажучи, недолюбливали її чоловіка, під свій контроль хоча б через приведення місцевої знаті до хресного цілування. Цим хрестом, на нашу думку, мусив бути якраз Хрест імператора Мануїла, який після 1205 р. вдова разом із дітьми вивезла за межі міста. Аналіз літопису засвідчує, що це було останнє масове хресне цілування в Галичі, і впродовж найближчих кількох десятиків років активного політичного життя міста нічого подібного тут більше не відбувалося. Від середини XIII ст. кількість нотаток про нього різко зменшується під впливом будівництва Холма. Тому, на наш погляд, надмірна, не бачена досі

---

⁴² Див, наприклад, останні рецензії праць О. Майорова (див.: Jusupović A. rec. Aleksandr V. Majorov. Rus', Vizantiâ i Zapadnaâ Europa. Iz istorii vnešnepolitičeskikh i kul'turnykh svâzej XII–XIII vv., Sankt-Peterburg 2011, Izd. „Dmitrij Bulanin”, ss. 800, Studiorum slavlicorum orbis, t. 1 // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 2014. – R. CXXI. – № 1. – S. 198–200; Его же. Роман Мстиславич, «игемон» руський / А. Юсупович // Средневековая Русь / [редкол. А. А. Горский и др.]. – М. : Индрик, 2014. – Вып. 11 : Проблемы политической истории и источниковедения. – С. 403), в тому числі й доволі критичні (див.: Александрович В. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя” Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат : У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 / В. Александрович // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 300; Горovenko A. V. Усердие всё превозмогает. рец. Майоров А.В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – СПб., 2011. – 800 с., ил. – (Studiorum Slavlicorum Orbis. Вып. 1) / А. Горovenko // Valla. – 2015. – № 1 (6). – С. 101).

⁴³ Лаврентьевская летопись / [с предисл. Б. М. Клосса]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Стб. 425.

в історії Русі частота, з якою Роман Мстиславович на початку XIII ст. водив до хресної присяги інших князів, з погляду О. Майорова цілком закономірна⁴⁴. Так само раптово ця традиція припинилася після загибелі князя, натомість у літописанні з'явилася категорія «невірних бояр», з частини яких вдова взяла присягу вірності синові Данилові – востаннє за період проживання у Галичі.

Місцем перебування реліквії за доби правління волинського володаря у Галичі мала стати вочевидь церква Святого Пантелеймона, будівництво якої, згідно з найновішими даними, розпочалося ще наприкінці XII ст., коли князь вперше посів місцевий престол. Результати археологічних досліджень підтверджуються й графіті храму. Невипадковими в принципі виглядають знахідки на місці палацового комплексу амфор грецького походження та інших артефактів, які підкреслюють зв'язок сім'ї Романа Мстиславовича з імперськими землями⁴⁵.

Загалом унікальність архітектурної пам'ятки не лише в її збереженні від часів спорудження, а головню у багатьох графіті та інскульптах різного змісту й часу нанесення. Немало серед них і хрестів. Епіграфічні дослідження Тетяни Рождественської довели синхронність нанесення частини хрестів у час будівництва церкви на сиру штукатурку, один з яких автор інтерпретувала як «хрест на Голгофі»⁴⁶. Навівши інші приклади зображення хрестів на стінах храмів, історик чітко датує їхню появу й авторську атрибутику, зокрема духівництва⁴⁷, представники якого зазвичай наносили хрестоподібне зображення перед відповідним записом як на стіні храму, так і на пергамені чи бересті.

Однак дійсно приголомшує не тільки багато нанесених на церкву Святого Пантелеймона «хрестів на Голгофі», а й їхній «єрусалимський двораменний тип» (рис. 6–12), на який досі жоден із дослідників пам'ятки не звернув належної уваги. Окрім галицького храму у володіннях Рюриковичів, як показали наші ретельні студії, немає собо-

---

⁴⁴ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 620–621.

⁴⁵ Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов. Новые источники. XI–XV вв. / Т. Рождественская. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1992. – С. 124–125; Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008. – С. 532–535.

⁴⁶ Рождественская Т. В. Указ. соч. – С. 125, 128.

⁴⁷ Там же. – С. 86–87, 99.

ру або церкви з такою кількістю хрестоподібних графіті конкретно визначеного типу⁴⁸, особливо при вході до храму, як це добре видно в нашому випадку навколо романського порталу церкви Святого Пантелеймона (рис. 13–18). Консультації провідних зарубіжних фахівців з епіграфіки та палеографії також підтвердили відсутність традиції нанесення такої кількості хрестів на стіни храмів «латинського світу», зокрема – найближчих сусідів Галицької землі – Угорського королівства чи володінь П'ястів⁴⁹.

Ми пояснюємо цей феномен фактом перебування тут упродовж певного часу фрагмента Дерева Життя, яке, як правильно припустив О. Майоров, привезли у складі весільного потяга другої дружини князя Романа Мстиславовича близько 1200 р. На цю мить будівництво храму мало завершитися освяченням. Тут, очевидно, зберігалися й найвидатніші реліквії родини володаря. Церкву відвідували не тільки вінценосні особи, а й місцеві мешканці, які під враженням побаченого залишали на стінах хрестоподібні зображення, часто одного конкретного типу, так званий «Єрусалимський двораменний хрест» за виглядом «Хреста на Голгофі», що, мабуть, символізував якраз

⁴⁸ Маємо справу лише з кількома графіті на прикладі храмів Києва, датування яких, втім, доволі широке (див.: Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. / С. Высоцкий. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 19–39 : Граффити Софийского собора; таблицы XXIV, XXV, XXXIII, XXXIX, XLIV; Рождественская Т. В. Указ. соч. – С. 48–124. Виглядає дивною, однак, відсутність схожих графіті у такій кількості на новгородському соборі Святої Софії, якому після паломництва до Константинополя 1200 р. близько 1212 р. пожертвував фрагмент Дерева Життя у формі аналогічного «Єрусалимського хреста» боярин Добрина Ядрейкович, рукоположений на новгородського архієпископа під іменем Антонія 1210 р. (див. наприклад: Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии первой четверти XIII в. / В. Пуцко // Новгородский исторический сборник. – СПб., 2005. – Вып. 10 (20). – С. 45–65). Маємо справу лише з деякими випадками такого характеру загалом і в цілому, достатніми для підтвердження нашої версії у випадку церкви Святого Пантелеймона – далеко не найбільшою за своїми розмірами порівняно з іншими храмами у землях Рюриковичів. Очевидно, йдеться про однотипні за мотивом нанесення зображення (див. наприклад: Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века / А. Медынцева. – М. : Наука, 1978. – С. 215, 260, 265, 270, 290).

⁴⁹ Висновки отримано внаслідок особистого спілкування з професорами кафедри історії Словаччини Університету імені Яна Коменського в Братиславі – Мартіном Гомзою і Юраєм Шедівим. У даному випадку бралися до уваги й пам'ятки романської та готичної архітектури земель П'ястів, зокрема міста Сандомира, у якому після перемоги під Грюнвальдом 1410 р. також знаходилася «трофейна» реліквія Животворящого Хреста (див.: *Ornamenta Ecclesiae Poloniae* / [red. naukowa P. Mrozowski i A. Badach]. – Warszawa : Fototype, 1999. – S. 92 : XXII Krzyż relikwiarzowy z Tczewa)

Дерево Життя. Очевидно, тепер він відомий як Хрест імператора Мануїла. Традиція таких рисунків могла зберігатися й після вивезення святині з Галича, залишаючи в людській пам'яті незабутні враження.

Відсутність аналогічних за характером графіті на стінах інших кам'яних церков Русі пояснюється щонайменше відсутністю у місцевих князів реліквій такого рівня⁵⁰. Галицько-волинський володар, як правильно встановив О. Майоров, після укладення другого шлюбу дійсно володів не одним «сакральним обґрунтуванням» своєї влади⁵¹. До слова, окрім фрагмента Животворящого Хреста, у Галицькій землі XIII ст. відомі й інші святині, занотовані літописом і не пов'язані з сімейством Романовичів. Зокрема похід війська князя Данила на Звенигород, датований за останніми дослідженнями 1236 р.⁵², завершився невдачею, адже «[...] бѣ бо стѣа Бѣа в немь . чюднаа икона»⁵³.

Актуальним залишається питання про тривалість перебування Хреста імператора Мануїла в Галичі, адже, як відомо, після загибелі князя Романа його вдова перед загрозою загибелі десь навесні — влітку 1206 р. покинула місто: «кнагини же Романоваа. вземше дѣтатѣ свои . и бѣжа в Володимерь»⁵⁴. Оскільки реліквія дійсно була сімейна, важко припустити, щоб жінка залишила її у ворожому для неї місті. На наш погляд, хрест було вивезено до Володимира на Волині, де він також мав перебувати недовго, адже під тиском обставин сім'я покійного Романа Мстиславовича з найближчим оточенням, у якому був священик, була змушена до кінця того ж року втікати в польські землі: «Наоутрѣа же оувѣдавши кнагини и свѣтъ створи . с Мирославомъ и с дадькомъ . и на ночь бѣжаша в Лахы . Данила жъ возма дадька передъ са . изииде изъ града . Василка же Юрьи попъ с кормилицею возма . изыиде дърею градною не вѣдхоу бо камо бѣжаще . бѣ бо Романъ оубьень на Лахохъ . а Лестько мира не створиль»⁵⁵. Після кількаріч-

⁵⁰ Попри достатню кількість наведених прикладів скріплення князівських присяг хресним цілуванням, починаючи з 1059 р., автор не запропонував жодного варіанту про належність хоча б котрійсь із руських родин Дерева Життя (див.: Стефанович П. С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси / П. Стефанович // Средневековая Русь / [отв. ред. А. А. Горский]. – М. : Изд-во «Индрик», 2004. – Вып. 5. – С. 86–113).

⁵¹ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 621.

⁵² Див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. – Kraków : Avalon, 2012. – S. 195.

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 776.

⁵⁴ Там само. – Стб. 718.

⁵⁵ Там само. – Стб. 718–719.

них поневірянь у вересні 1210/1211 р. силами угорського війська за підтримки волинської знаті молодого Данила Романовича було посаджено на галицький престол, участь у чому взяла і його мати, яка перебувала поряд з ним щонайменше рік — два: «Данилоу же княжашю в Галичи . тако младоу соуцоу . тако и мѣрии своеии не позна . миноувшю же времени . Галичанѣ же възгнаша Даниловоу . мѣрь изъ Галича [...] хоташа бо княжити сама»⁵⁶. Невідомо, чи Дерево Життя залишилося при молодому князеві на час її відсутності, але невдовзі «Приде [угорський. — *М. В.*] король в Галичь . и приведе лтровь свою . великоюу княгиню Романовоую», яка за підтримки Андрія II (Andreas, 1205—1235) знову на деякий час, але востаннє, повернула вплив у столиці⁵⁷. Тому наступний період перебування Хреста імператора Мануїла в Галичі логічно датувати 1210/1211—1213 рр.

Переїзд Романовичів на Волинь та початок розбудови нової резиденції — міста Холма призвели до того, що Галич поступово втратив столичну роль для династії. «Созда же [князь Данило. — *М. В.*] церквь привеликою . во градѣ Холмѣ . во има престѣпа приснодѣвѣпа Мѣриа . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древнихъ . и украси ю пречуднами иконами . принесе же . чашю ѿ земля Оугорьскыа . мрамора багрна . изваану моудростью чудноу . и змѣвы главы (бѣша) бѣша шкроугъ ея . и постави ю пре дѣрми црквьнымъ . нарѣцаемъми . црквными . створи же в неи . крестилницю . крѣтити водоу . на стое Бѣавление створи же в неи блжнѣи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивлению подобень»⁵⁸, — занотував літописець, не згадавши серед іншого фрагмента Животворящего Хреста, який, мабуть, залишався особистою реліквією Данилової матері до її смерті і лише потім потрапив у скарбницю руських королів, яку пограбував Казимир III у Львові навесні 1340 р.

Тож перебувала реліквія у місті Галичі, на нашу думку, не більше десяти років на початку XIII ст. Останнє хресне цілування галицьких бояр на вірність малолітньому Данилові Романовичу, яке ініціювала, мабуть, його мати, датується серпнем — вереснем 1205 р. Те, що знать не дотрималася присяги, могло стати одним із приводів появи в літописі характерних означень знаті «невѣрнии», «безбожнѣи»,

⁵⁶ Там же. — Стб. 727.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же. — Стб. 845—846.

«безаконьнѣи» та ін. Після остаточного виїзду Романовичів з Галича Дерево Життя, очевидно, певний час перебувало разом з ними у Крем'янці, Володимирі на Волині, Холмі та інших містах. Вірогідно король Данило або хтось із його нащадків, як правильно зауважив О. Майоров⁵⁹, упродовж свого правління заволоділи й іншими фрагментами Животворящого Хреста, деякі з яких фіксувалися 1289 р., наприклад, у Луцькій єпархії серед дарів на той час уже покійного князя Володимира Васильковича (1249–1288)⁶⁰. Для нас залишається нерозв'язаним питання, який саме хрест мав на увазі автор «Анналів Траски», коли під 1340 р. писав про «[...] особливо один, у якому містилася **значна частина** [акцент. – *М. В.*] з дерева хреста Господнього»⁶¹. Хрест імператора Мануїла, на наш погляд, не містить значної частини Дерева Життя.

Отже, вірогідно, 1340 р. польський король вивіз кілька фрагментів Дерева Життя із захопленого Львова, один з яких потрапив у володіння Романовичів вочевидь пізніше від Хреста імператора Мануїла, ймовірно, при заснуванні Галицької митрополії 1303 р. або впродовж найближчих десятиліть, коли її кількарізова ліквідація та відновлення стали предметом не лише церковних, а й політичних суперечок. Наразі це припущення не має достатніх джерельних підтверджень.

Voloshchuk Myroslav (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

**Life-giving Cross of the Lord Jesus Christ in the history
of medieval Galych
(studies at the margin of Elżbieta Dąbrowska and Aleksander Mayorov)**

The author, using the comparative method, reconstrued the chronology and circumstances of the staying in Galych one of the greatest Christian relics – the fragment of the True Cross, which is known today as a Manuel Emperor Cross and exponated in the capital of France in Notre Dame. The author, agreeing with the Polish and Russian colleagues about the ways of the appearing of the True Cross in Galych with a wedding process of the second wife of Prince Roman Mstyslavovych, suggests the staying of the relic during the 1200–1213 with the pauses in the church of St. Panteleimon.

Key words: True Cross, Manuel Emperor Cross, Zauissius Cross, Galych, St. Panteleimon church.

⁵⁹ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 621.

⁶⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 926.

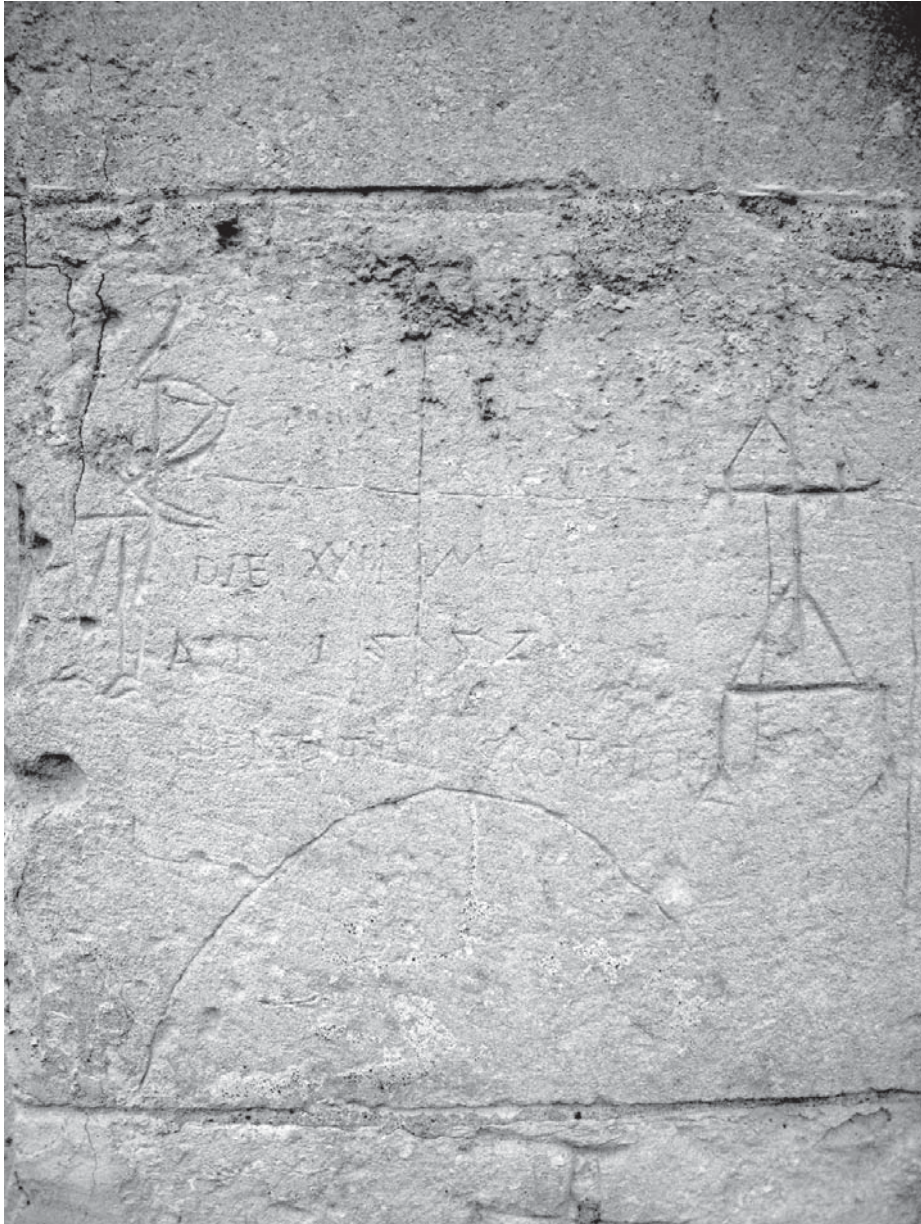
⁶¹ Rocznik Traski. – S. 860.

Рис. 6.

Рис. 7.

Puc. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 6–12. Графіті так званого «Єрусалимського двораменного хреста» за виглядом «Хреста на Голгофі». Зовнішні стіни церкви Святого Пантелеймона. Сучасний стан. Авторські фото.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 13–17. Графіті так званого «Єрусалимського двораменного хреста» за виглядом «Хреста на Голгофі».

*Рис. 18. Портал церкви Святого Пантелеймона. Сучасний стан.
Авторські фото*